

Pungmesen vid Kvismaren 1990

Lars Eisele

Ett kan med säkerhet sägas om pungmesen, man vet aldrig riktigt var man har den. Fågeln är så irrationell att man undrar om den tar evolutionens lagar på fullt allvar. Att Kvismaren 1989 i ett slag blev en av landets bästa pungmeslokaler var ingen garanti för att arten skulle visa sig igen 1990. Både svenska och utländska studier visar att pungmesen har en ovanligt klent utvecklade ortstrohet. De skånska pionjärerna flukturerade också kraftigt i antal under flera år efter den första häckningen 1971. Så sent som 1979 konstaterades ingen säker häckning i Skåne. Det året sågs bara en ensam pungmes vid Krankesjön (Persson & Öhrström 1980, 1985).

Pungmesarna kom tillbaka till Kvismaren och de hann med att visa upp en rad av sina speciella egenheter. Inga systematiska studier gjordes under året, men när jag väger samman fågelstationens anteckningar med mina egna framträder ändå en god bild av fåglarnas förekomst och förehavanden under säsongen.

Pungmeshona vid Kvismaren bygger bo - april 1990.
Foto Lars Eisele

Flera individer kunde med hjälp av färgringar följas under en stor del av säsongen trots att de rörde sig upp till en halv mil.

Ankomst

Den första ovissheten skingrades redan 2 april, då en pungmes sjöng för mig från videbuskarna vid Öbymaden, praktiskt taget samtidigt som min första sädesärla för året visade sig på samma plats. Den tidiga ankomsten var första överraskningen. Persson och Öhrström (1980) anger att de skånska pungmesarna anländer i slutet av april eller början av maj. År 1990 visade sig dock vara ett speciellt år. De skånska pungmesarna kom faktiskt redan i slutet av mars denna extremt tidiga vår (Olof Persson muntl).

Uppträdande och häckningar 1990

Bobyggandet kom också igång tidigt. När de två första bona hittades den 25 april var de långt komna och hanarna hade redan hunnit locka till sig var sin hona. Bobygget hade troligen inletts under första halvan av månaden. Ytterligare två eller tre av de bon som senare hittades måste ha påbörjats under april.

Under säsongen påträffades 19 bon, varav två var påbörjade hannästen som övergavs redan efter någon dag. Fyra av bona ledde med säkerhet till flygga eller åtminstone flygfärdiga ungar (Hasselquist 1990). Ytterligare tre bon med påbörjad ruvning övergavs troligen. Resultaten kan inte riktigt jämföras med 1989, då bara åtta bon påträffades under säsongen, varav två gav upphov till flygga ungar. Ökningen under 1990 är med stor sannolikhet bara en följd av flitigare boletande. Vid en inventering i ett av de "heta" områdena, Hammarsån-Ormkullen-Killingen, i november efter lövfällningen, hittades bara ett tidigare okänt bo, ett färdigt hannäste. Det var därtill beläget i en liten björkridå som bara är tillgänglig från Hammarmaden och som p g a störningsrisken inte undersöktes under säsongen. Det totala antalet kända bon uppgår därmed till 20 (tabell 1). Vid en motsvarande inventering efter 1989 års säsong fann Lage Johnson hela fyra nya bon, varav inte mindre än tre med färdig ingångstunnel (vilket betyder att ruvning bör ha påbörjats, tunneln byggs färdig under ruvningen).

Sammantaget antyder dessa resultat att ungefär lika många eller kanske något färre kullar producerades 1990 än 1989. Den främsta orsaken till det ganska dåliga häckningsresultatet 1990 var att det rädde en akut brist på honor! Av de 11 individmärkta fåglarna var tre honor och åtta hanar. Utöver dessa måste det ha funnits minst en hona och minst två hanar. Den 5 maj sågs en hona med aluminiumring vid bo nr 2, intill Östra Fågelsjön. Det är den sista säkra observationen av en icke färgmärkt hona under hela 1990. Två av tre färgmärkta honor sågs däremot flitigt, en av dem vid tre olika bon (se ovan).

Med hänsyn till att en stor andel av de pungmesar som sågs under säsongen var märkta med färgringar, kan det totala antalet uppskattas till minst 4 och högst 7 honor samt minst 10 och högst 14 hanar. Vi får därmed summan 14-21 gamla fåglar, d v s precis som 1989 (Hasselquist 1990). Den väsentliga skillnaden var att det 1990 fanns omkring dubbelt så många hanar som honor, vilket fick till följd att en del hanar blev ensamma hela säsongen. Samma

Tabell 1 Samtliga påträffade pungmesbon vid Kvismaren 1990.
Endast huvudintressenterna vid varje bo redovisas.

Bo	Fåglar	Slutstadium	Anmärkning
1	Mo + F1	Ruvning, ev ungar	
2	M95 + Fal	Övergavs	
3	M4 + F25	3-4 flygga ungar	
4	M90 + F58	Övergavs	
5	M95	Hannäste	Byggt av annan, M70?
6	M47 + F58	Övergavs	
7	M4 + Fx	5 flygga ungar	
8	M92	Hannäste	
9	M95 + F58	3 flygga ungar	
10	M90	Hannäste	
11	? + ?	Trolig äggkull	Tidig, nästan klar tunnel
12	Mfm	Påb. hannäste	Övergavs efter någon dag
13	M89	Hannäste	
14	M47	Hannäste	
15	M95	Hannäste	
16	Mx	Hannäste	
17	? + ?	Flygga ungar	Hittades med stora ungar
18	Mo + Ffm	Ruvning	
19	Mo	Hannäste	Övergavs efter någon dag
20	?	Hannäste	Hittades i november

M = hane, F = hona, ? = fågel ej sedd

o = omärkt fågel, al = märkt med endast aluminiumring

x = eventuellt ringmärkt, fm = färgmärkt men ej avläst

märkligt sneda könsfördelning kunde också observeras i den skånska populationen under 1990. Vid Krankesjön fanns det bara 12 honor jämfört med 20 hanar (Olof Persson muntl). En tänkbar förklaring är att honorna, som normalt anländer senare, drabbades av det oväder som rådde i Mellaneuropa i april, och som också påverkade åtskilliga Afrikaflyttare.

Antalet flygga kullar vid Kvismaren 1990 uppskattas till 4-7 och dessa innehöll totalt 15-30 ungar. Resultatet tycks motsvara en flygg kull per hona, vilket i så fall stämmer väl överens med den genomsnittliga häckningsframgången i Skåne (Olof Persson muntl). Under högsommaren 1990 sågs av allt att döma betydligt färre utflugna kullar än 1989. Hasselquist (1990) beräknade antalet kullar till minst 5-8 med inalles 31-42 ungar, men det verkliga antalet kunde ha varit avsevärt större - kanske 50-100 ungar.

Populära boplatser

För en mänsklig betraktare förefaller Kvismaren att vara en perfekt pungmeslokal. Där finns vidsträckta kaveldunsfält, täta videsnår, kanaler och öppna diken som löper kors och tvärs samt gott om fristående björkar med sega hängande kvistar att bygga bo i. Jag kan inte komma på någon lokal i landet som är mer lockande när jag sätter mig in i pungmesens biotopkrav. Det lär visa sig de närmaste åren om detta stämmer.

Vid Kvismaren finns tusentals till synes perfekta boplatser. Vi kan likväl konstatera en tydlig koncentration av bon till några små områden och rent av till enskilda, särskilt populära björkar (dock ser man aldrig två bon i samma stadium nära varandra).

Flera bon har placerats påfallande nära fjolårsbon. Ett bo som låg vid ett litet skogskärr mellan Sörön och Kvismare kanal, byggdes åtta meter upp i en av flera höga björkar, bara en meter från ett tidigare okänt fjolårsbo med färdig tunnel. Även det nya boet byggdes klart och honan, som ringmärktes vid Kvismaren 1989, började ruva. Hon misstänks dock ha övergett kullen senare.

Ett annat bo byggdes i en stor björkdunge väster om Rysjön. Trots att valmöjligheterna förefaller enorma byggde hanen i en stor björk, mindre än två meter från ett av de två kända fjolårsbon som gav upphov till flygga ungar. Byggmästaren var även han märkt som vuxen vid Kvismaren 1989, därmed har vi för övrigt prickat in de båda kända fåglar som återvände från 1989. Han lyckades med häckningen och var veterligen ensam om att få ut två kullar 1990.

De här båda exemplen skulle naturligtvis kunna handla om fåglar som gör nya försök där de lyckats året innan. Nästa fall finner jag dock häpnadsväckande. Det handlar om den andra kända lyckade häckningen 1989, som skedde i en av de stora björkarna vid Hammarsån. Hanen som byggde boet och framgångsrikt födde upp ungarna råkade var den första pungmes jag sett. Det var också han som illustrerade Dennis Hasselquists artikel i förra årsskriften. Den 10 maj 1990 fick jag se ett nytt hannäste i samma björk, fäst i precis samma kvist och på nästan samma ställe. Det gamla boet var nedskuret av någon ornitolog eller souvenirsamlare, vilket gjorde

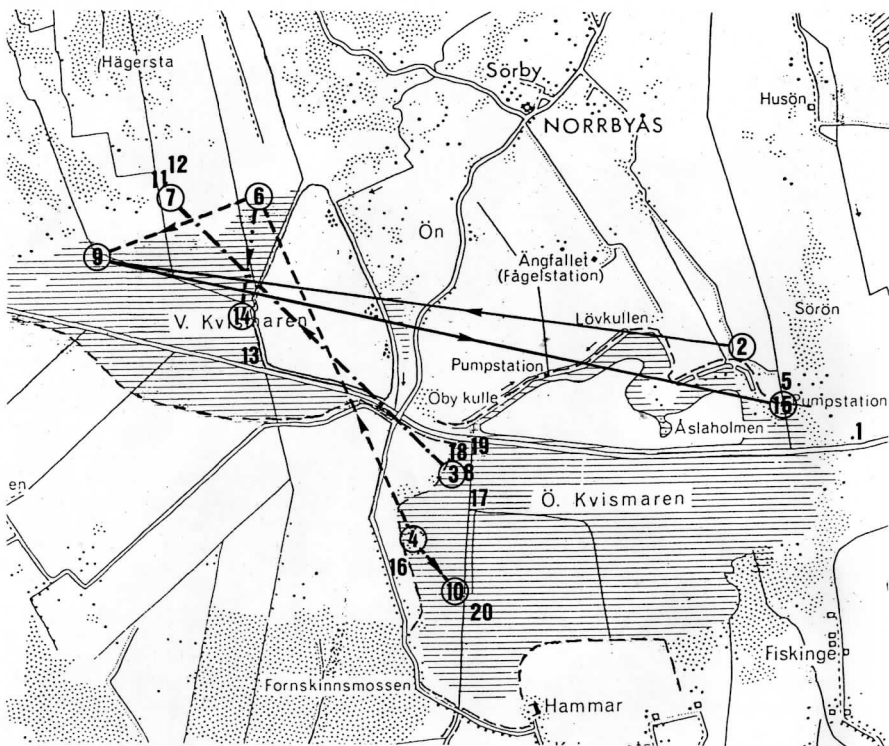

Bästa pungmesbiotopen inventeras, Hammarkanalen mot söder. Foto Kent Larsson

Pungmeshona matar ungar i Kvismaren, juni 1990.

Foto Lars Eisele

Figur 1 Karta över pungmesbon i Kvismaren 1990. Numrering, se tabell 1. Pilar anger förflyttning till andra eller tredje häckning eller häckningsförsök.

det möjligt att bygga det nya boet i kvistförgreningen omedelbart ovanför, kanske 20 cm högre upp. För mig var det omöjligt att se vad som gjorde just denna kvist bättre än tusen andra inom 30 meters radie. Ändå var det en ny, omärkt hane som byggde. Han blev så småningom märkt, men lyckades aldrig locka någon hona trots att han satt kvar och pep i mer än en månad och under denna tid byggde det präktigaste hannäste jag har sett. Läget var bevisligen bra och boet var fint - men det fanns ingen ledig hona!

Stor rörlighet

En av pungmesens egenheter är den geografiska rörligheten. En och samma individ kan dyka upp än här, än där. Pungmesforskaren Olof Persson är övertygad om att fåglarna håller noga reda på vad andra pungmesar har för sig inom ett stort område. Den imponerande aktionsradien demonstrerades också vid Kvismaren 1990, tack vare att flera av de först upptäckta fåglarna var eller kunde individmärkas och sedan följas en stor del av säsongen. Man får samtidigt en bild av artens närmast systematiska och ofta obegripliga trolöshet (figur 1).

Honan F58 sågs fr o m 25 april tillsammans med M90 bygga på ett bo vid Killingen, 1 km S Öby kulle. Vid ringmärkningen 4 maj vägde honan mer än 11 gram, vilket antyder att äggläggning var på gång. Strax därefter försvann båda fåglarna åt var sitt håll. Hanen gjorde ett nytt försök - även det misslyckat vid Hammarsån, 600 m åt SO.

Redan tre dagar efter märkningen vid Killingen fann Dennis Has-selquist F58 med en ny hane, M47, i en liten dunge NV om Rysjön, 2,3 km från det första boet. Även detta bo övergavs efter någon vecka. M47 byggde därefter ett nytt bo vid västra Rysjön, 600 m rakt söderut. F58 drog vidare en dryg km åt VSV, där hon fann sin tredje partner på mindre än en månad. Där beslöt hon sig äntligen för att stanna och ta hand om ägg och ungar. Den 11 juli sågs hon slutligen i sydvästra Rysjön med tre flygga ungar.

En annan av de tidiga fåglarna var hanen M95, ursprungligen ring-märkt som vuxen i Härnaviken i Roxen (Östergötland) så sent som 18 september 1989. Han upptäcktes 1 maj vid sitt bo nordost om Fågelsjön. Han fick också tag i en hona, märkt med aluminiumring, men det tycktes inte stämma riktigt mellan de båda. Den 12 maj noterades boet som övergivet. Redan dagen innan fann jag emeller-tid M95 vid ett nytt bo, ödsligt beläget på den gudsförgätna Fräknabotten, 4,4 km åt VNV. Den 22 maj konstaterade jag sedan att han hade fått en hona. Det var - ja just det - ovannämnda F58. Hon tog hand om äggen, han drog vidare för att leta efter en ny bra boplats.

Den 4 juni sågs han så med bomaterial vid "Östra Pumpen", 4,7 km åt OSO och bara 300 m från det första boet. Han byggde de närmaste dagarna dels på ett nytt bo, dels på ett tidigare övergivet bo (som troligen byggts av en annan hane). Vad som sedan hände kontrollerades inte. Förmodligen var det dock slut på framgångarna.

En pungmes blev förälder till två av de fyra kända kullarna. Det var hanen M4, märkt som vuxen vid Kvismaren 1989. Denna erfarna hane byggde sitt första bo på sydsidan av Kvismare kanal, mitt för Öbymaden. Kanske var det just han som visade sig redan den 2 april, men det är förstås osäkert. Det är inte heller alldeles säkert att det verkligen var han som byggde boet. När det hittades 25 april, noterade jag inte att hanen var märkt. Först den 2 maj identifierades M4 vid boet. Han sågs där även påföljande dag. Honan F25 valde att ta hand om kullen. Resultatet blev tre eller fyra ungar. Såväl honan som en av de flygga ungarna kontrollerades i samband med ringmärkning på Vallen vid midsommar. M4 hittades vid ett nytt bo redan den 7 maj, fyra dagar efter det att han senast sågs vid Öyboet. Nu höll han till söder om Hägersta, 2,4 km NV om det första boet. Han tycktes besitta speciella egen-skaper, för redan en vecka senare konstaterades det att han hade fått en hona (hon identifierades dock aldrig). Den här gången tog han själv hand om kullen och sågs 10 juli med minst fem ungar.

Framtiden

Den ganska utförliga beskrivningen av några pungmesars förflyttningar och parbildningar visar att redan mycket begränsade arbetsinsatser kan ge en hel del information om dessa verkligt fascinerande fåglar. Trots oberäkneligheten måste pungmesarna be-

traktras som lättstuderade, åtminstone så länge man håller sig till ett geografiskt avgränsat område. Man skulle önska att det kunde avsättas tid för att ringmärka en större andel av ungarerna. Det skulle kunna ge en klarare bild av hur arten sprids över landet och hur individerna rör sig över större arealer.

Pungmesen kan häcka på helt olika lokaler olika år, för att rätt vad det är åter dyka upp på det första stället. De kan rent av häcka på vitt skilda platser under samma säsong. Olof Persson har noterat flera fall där skånska pungmesar efter första häckningen har flyttat upp till tre mil för nästa häckning eller häckningsförsök. En tysk hona var dock ännu rörligare, hon födde framgångsrikt upp en kull i Sydtysskland, varpå hon samma säsong flyttade hela 50 mil och blev mor till ännu en kull i dåvarande DDR (Olof Persson muntl).

Mot den bakgrunden är det nog fel att tala om en Kvismarepopulation. Fåglar från Kvismaren kan kanske hamna lite varstans i Mälardalen, lika väl som östgötska eller västmanländska fåglar kan slå sig ned vid Kvismaren. Bara två av de 14 fåglar som märktes eller kontrollerades vid Kvismaren 1989 påträffades 1990. Det är inte troligt att alla de övriga har dött och ännu mindre troligt att de har lyckats undgå upptäckt vid Kvismaren.

Det hör dessutom till saken att ungarerna har ännu lägre ortstrohet än de vuxna. Av 100 märkta ungar vid Krankesjön har bara tre hanar och en hona återvänt! Hur många av de hundra som överlevde första året kan man bara gissa. Så länge som man inte vet vart ungarerna tar vägen är det omöjligt att uppskatta vinteröverlevnaden. Man vet dock att överlevnaden är hög första sommaren (Olof Persson muntl).

Den extremt låga ortstroheten gör hur som helst att pungmesens framtid vid Kvismaren i mycket hög grad påverkas av hur arten lyckas etablera sig på andra håll i Mellansverige. Även om häckningsframgången vid Kvismaren blir fortsatt god, krävs förmodligen flera bra lokaler inom rimligt avstånd för att populationen ska vidmakthållas eller växa. Nu är detta kanske inte alls något problem - pungmesen har ju spridit sig snabbt över landet under 1980-talet för att 1989 plötsligt finnas på åtskilliga lokaler i Mellansverige (Tyrberg 1990).

Innerst inne tror jag att pungmesen är vid Kvismaren för att stanna. Den hör hemma där. Och - om man tänker efter - är det inte något närkingskt över piiiipet?

Referenser

- Hasselquist, D. 1990. Pungmesen har koloniserat Kvismaren! Fåglar i Kvismaren 5(2):2-6.
- Persson, O & Öhrström, P. 1980. Skånska fåglar: Pungmesen. Anser 19:219-226.
- 1985. Finns det några regler i pungmesens *Remiez pendulinus* parbildning? Vår Fågelvärld 44:135-144.
- Tyrberg, T. 1990. Fågelrapport för 1989. Vår Fågelvärld 49:389-428.